

H. LAAKMANNI RAAMATU KUJUNDUS (1840—1880)

I. Loosme

19. sajandi vältel teeb eesti raamatu areng läbi põhjalikke muudatusi. Raamat kujuneb erinevaks 18. saj. raamatust nii sisult kui välimuselt. Raamatu osatähtsus ühiskondlikus elus kasvab ja trükisõna asub kajastama rahva elulisi huve ja vajadusi, avardub ja mitmekesistub sisult. Puukaantega katekismuse ja lauluraamatu kohale asub ilmalik juturaamat, kooliraamat ja rahvale õpetusi jagav populaarteaduslik raamat. Juba 19. saj. keskel võime rääkida põllumajanduse-, arstiteaduse-, keeleteaduse-, ajaloo- ja geograafia-alasest kirjandusest. Paremik 1860.—70. aastate raamatuid peegeldab rahvusliku liikumise ideid ja taotlusi.

19. saj. algusest peale näitab raamatutoodang järjekindlat kasvu, mis eriti hoogsaks muutub 1830. aastate lõpul. Veel enam laieneb eestikeelse raamatu väljaandmine rahvusliku liikumise perioodil, 1875. a. alates ilmub juba üle 100 raamatu aastas.¹ Tunduvalt kasvavad ka raamatute tiraažid, eriti ilukirjanduse ja koolikirjanduse osas. Kui eelnevatel sajanditel ja kõne all oleva sajandi alguse aastakümnetel omas juhtivat kohta eesti raamatu väljaandmisel Tallinn, siis sajandi teisest veerandist alates kujuneb eesti raamatukultuuri tsentrumiks Tartu. Kõige produktiivsemaks Tartu trükkaliks sajandi keskel ja rahvusliku liikumise perioodil on Lüübekist pärinev Heinrich Laakmann (1802—1891). 1830. aastatel Eestisse asunud H. Laakmann töötab algul Tallinna suurima tüpograafia, Lindforsi pärijate trükikoja juhatajana ja rentnikuna. 1837. a. rajatakse Laakmanni juhtimisel Tartusse selle trükikoja filiaal, millest 1840. a. saab iseseisev Laakmanni nime kandev trükikoda.

A. 1840—1880 trükitakse Laakmanni trükikojas ligikaudu 800 eestikeelset raamatut, mis moodustab rohkem kui $\frac{1}{3}$ tolleaegsest raamatutoodangust. Laakmann paistab silma just ilmaliku kirjanduse, eriti ilukirjanduse väljaandmisel. Ta kirjastusel ilmub kõige sisukam osa tolleaegsest eesti raamatust: Fr. R.

---

¹ Vrd. R. Antik. Eesti raamat 1535—1935. Trt., 1936, lk. 28.

Kreutzwaldi, L. Koidula, J. W. Jannseni, C. R. Jakobsoni, M. Veske, J. Pärna, J. Kunderi, J. Jungi jt. teosed.

Trükitehnilise sisseseade poolest kujuneb Laakmanni trükikoda üheks silmapaistvamaks Baltimail. Arenev kapitalistlik raamatutootmise süsteem, konkurentsi tekkimine raamatuturul, viib polügraafiatööstuse edasisele mehhaniseerimisele ja täiustamisele. Esimesena eesti trükkaleist võtab Laakmann 1846. a. kasutusele kiirpressi, mis hõlbustab ja kiirendab tunduvalt raamatutrükkimist. 1878. a. töötab Laakmanni tüpograafias juba 3 kiirpressi. Trükikoda paistab silma ka rohkearvulise trükitehnikate kogu poolest, 1862. a. on ettevõttel ligi 500 puuda trükitüüpe. Kasutusele võetud trükitehnilised täiustused ja mehhaniseerimisevõtted, samuti Laakmanni hea polügraafia-alane väljaõpe Saksamaal ja Pariisis on eelduseks trükikojade toodangu kiirele kasvule ja raamatu kujunduslõike arengule.²

Raamatuillustratsiooni areng H. Laakmanni trükistes on tihedalt seotud Tartu kujunemisega silmapaistvaks graafika-keskuseks 19. saj. teisel veerandil. Sajandi algul Lääne-Euroopas ja Venemaal alanud hoogne litograafia areng ulatub Eestisse sama sajandi teisel kümnendil. Kivitrükk võimaldab anda suurt tiraaži ja ei ole teostuselt kulukas. Esimeseks kivitrüki viljelejaks Eestis saab Tallinna litograaf C. S. Walther, kelle varaseim kivitrükileht kannab aastaarvu 1818. Tartus rajab kunstnik G. F. Schlater 1832. a. esimese kivitrükikoja, mis loob soodsad eeldused litograafia arenguks. Siia koondub terve rida nimekaid litograafe, nagu A. M. Hagen, F. S. Stern, Ed. Hau jt. 1840. aastate algul kujuneb Tartu litograafiakeskuseks ja ületab mõne aasta pärast oma töötulemustelt teised Balti linnad.³ 1857. a. omandab Schlateri litograafiatöökoja L. Höflinger. Eesti raamatu illustreerimisel kivitrükistega omab suuremat tähtsust Carl Anton Schulz, kes 1858. a. rajab Tartus kivitrükikoja. Höflingeri ja Schulzi kivitrükiseid esineb ka H. Laakmanni väljaannetes. Siiski jääb eestikeelsetes raamatutes kivitrükiste hulk küllalt tagasihoidlikuks, rohkem leidub neid saksa- ja venekeelse's teostes. Alles 1875. a., kui Laakmann omandab Höflingeri kivitrükikoja, suureneb mõnevõrra eestikeelsetes väljaannetes litograafilises tehnikas teostatud kaanekaunistuste, piltide ja kaartide hulk.

Hoopis rikkam on vaadeldava perioodi eesti raamat puulõike-illustratsiooni poolest. Kuna puulõiget kui kõrgtrükki on võimalik trükkida koos kirjalooga, saab illustratsioone paigutada teksti

² H. Laakmanni tegevuse kohta vt. lähemalt: I. Loosme. H. Laakmanni osa rahvusliku liikumise aja raamatu väljaandmisel. — Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed III. Tln., 1964, lk. 103—169.

³ A. Tassa. Kivitrükikunstist. Materjale ja allikaid eesti kivitrükist XIX sajandil. Tln., 1951, lk. 4 ja 6. Käsikiri Fr. R. Kreutzwaldi nim. ENSV Riiklikus Raamatukogus.

sisse ja enam siduda raamatu sisuga. Puulõiget on raamatu-illustratsioonis rakendatud trükikunsti algusest alates. Oma odavuse tõttu on ksülograafia olnud rahvaraamatu kaunistuseks paljude aastasadade vältel ja domineerib ka eesti raamatukaunistuses 17. ja 18. sajandil. 18. saj. viimasel veerandil toimub puulõike arengus tähelepanuväärne murrang. Inglise Thomas Bewick hakkab rakendama nn. puupiste tehnikat, mis muudab puulõike maaliliseks, võimaldades paremat ja peenemat tööd. Uus meetod muudab ühtlasi graveerimise kergemaks ja laseb trükkida suuremat tiraaži. Th. Bewicki tehnika levib 1820.—1830. aastail kiiresti üle Euroopa ja oma odavuse ning eespool nimetatud eeliste tõttu kujuneb kõige enam rakendatavaks graafikaliigiks raamatu-illustratsioonis.

1835. a. asutab maalikunstnik ja graafik F. L. Maydell Tartus puulõike-töökoda, mis kujuneb silmapaistvaks graafikaasutuseks mitte ainult Eestis, vaid kogu Venemaa ulatuses.⁴ F. L. Maydell ja ta kaastöölised ning õpilased, nimekad baltisaksa kunstnikud A. H. Schmid, A. O. Gern, B. G. F. Kally, H. E. Hartmann, A. Daugell (Daugull) varustavad illustratsioonidega nii eesti kui ka vene ja saksa raamatuid, sealhulgas rohkesti ka Laakmanni trükiseid. 1860. aastate lõpul kujuneb produktiivseks raamatu-illustraatoriks eestlasest ksülograaf E. M. Jakobson.

1870. aastast alates, kui Tartu puulõiketöökoda pärast Maydelli koolkonna laialivalgumist minetab oma senise tähtsuse, tellitakse puulõike-töid järjest sagedamini suurtelt Saksa kirjastus- ja polügraafiaettevõtteilt.⁵ Laakmann hangib klišeetid peale Saksamaa ka Riia trükkali E. Platese tähevalamistöökojalt.⁶ Seoses klišeerimistehnika arenguga väheneb sajandi lõpul ksülograafiline illustratsioon eestikeelses raamatus.

1. Illustratsioon H. Laakmanni raamatus

19. sajandil muutub eesti raamat üldkujunduselt märksa tänapäevasemaks. Eelnenud sajandite trükiseid iseloomustavad vinjetid, initialsiaalid, kaunid kirjad ja frontispiss minetavad oma esmajärgulise tähtsuse raamatugraafikas. Kaunid ja graatsilised rokokoovinjetid, mis 18. saj. lõpu ja 19. saj. alguse eesti rahvaraamatus mõjusid mõnevõrra paradoksaalselt, asenduvad lihtsate sisu selgitavate piltidega. Raamat kujuneb rahvalähedasemaks ja arusaadavamaks mitte ainult sisu, vaid ka välise kujunduse poolest. Raamatukaunistus ei täida enam üksnes dekoratsiooni ülesannet, vaid kujuneb järjest enam lugejale abiks teksti mõistmisel.

⁴ A. Tassa. Puulõikekunstist. Materjale ja allikaid eesti puulõikest XIX sajandil. Tln., 1948, lk. 8 ja 9.

⁵ Vrd. sealsamas, lk. 11.

⁶ H. Laakmann. Klientide arved 1869—1878. — KM KO, f. 72, m. 7.

Illustratsioon selle sõna kitsamas ja täpsemas tähenduses⁷ hakkab eestikeelses raamatus ulatuslikumalt esinema 19. saj. teisel veerandil. Eelnevaist sajandeist võime märkida vaid üksikuid tekstipiltidega raamatuid, ja needki trükiti väljaspool Eestit.⁸ 19. saj. alguse raamatuist väärib esiletõstmist J. Hübneri teos «Kaks kord wiiskümmend kaks Piibli-luggemist...» (Tallinn, J. H. Gresseli trükk, 1821). Raamat on varustatud 30 vasegravüüriga, mis asetsevad eraldi lehtedel ja on teostatud saksa eeskujude järgi.⁹

1840. aastail suureneb märgatavalt tekstipiltidega varustatud raamatute hulk ja seda eriti H. Laakmanni poolt kirjastatud ja trükitud raamatuis. Kõige rikkamalt on illustreeritud ilukirjanduslikud teosed ja kalendrid.

1840. a. trükitakse Tartus tulevases H. Laakmanni trükikojas, mis sel ajal töötab veel Lindforsi pärijate trükikoja osakonnana, Kreutzwaldi rahvaraamat «Wina-katk». Raamatukesel on huvitav ja omapärane tehnilise meisterlikkusega väljatöötatud puulõikes frontispiss. See paljufiguuriline pilt on puusse lõigatud Tartus sündinud ksülograafi A. O. Gerni poolt. Puulõikel (9,5 × 7,7 cm) kujutatakse viinavaadi ümber tantsivat purjus rahvahulka ja vaadil istuvat torupilli puhuvat surma. Ideekavandi pildi koostamiseks andis Kreutzwald ise, kes küll soovis näha illustratsiooni tiitelvinjetina. «Küllalt suurel kõrgendikul asetsevas viinapudelis istub surm ja puhub torupilli, väikesed inimolendid tantsivad metsikult pudeli ümber; samal ajal kui siin ja seal tantsijate hulgast nagu surnud kärbeid alla langeb, voolab igast küljest esile uusi tantsuhimulisi nagu kärbeparvi» — sellisena kujutles Kreutzwald «Viina katku» tiitelpilti.¹⁰ Joonise puulõike jaoks tegi Kreutzwaldi soovil F. L. Maydell.¹¹ Maydell muutis küll mõnevõrra Kreutzwaldi kavandit, ent lahendas selle leidlikult ja fantaasiaküllaselt. 1881. a. annab H. Laakmanni poeg Karl Heinrich Laakmann teosest välja 2. trüki, kus sama pilt esineb kivitrukis frontispissina.

Illustreeritult saabub lugeja kätte ka Kreutzwaldi «Wagga Jenowewa ajalik elloaeg» (1. tr. 1842. a.), mis kujuneb erakordselt populaarseks. H. Laakmann trükib raamatukest 30 aasta vältel 7 korda ja hiljem ilmub see veel Schnakenburgi väljaandel. Laakmanni trükid on varustatud väikesemõõtmeliste puulõikega. Illustratsioonid väljendavad teksti kõige dramaatilisemaid kohti: Siegfriedi lahkumine Jenovevast, Jenoveva hukkamisele

⁷ Lad. *illustratio* — selgus, selgitus.

⁸ V. Sikk. Eesti raamatu välimusest. Trt., 1941, lk. 72.

⁹ H. Peets. Die graphische Ausstattung der estnischen Drucke des XVII und XVIII Jahrhunderts. — Gutenberg-Jahrbuch. 1937, lk. 226.

¹⁰ Vt. Fr. R. Kreutzwald D. H. Jürgensonile 28. V 1839. — Faehimanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus. Trt., 1936, lk. 179.

¹¹ Vt. D. H. Jürgenson Fr. R. Kreutzwaldile 23. IX 1839. — KM KO, f. 63, m. 1: 3.

viimine, ingli ilmumine Jenoveva ette, Siegfried kahetsevana Jenoveva jalge ees. Pildid on saksa algupäraga, pärinevad G. O. Marbachi rahvaraamatust «Geschichte von der heiligen Pfalzgräfin Genoveva». «Jenoveva» trükkitoimetamisel abistas Kreutzwaldi keele- ja kirjandusteadlane D. H. Jürgenson. Nagu nähtub ta kirjast Kreutzwaldile, tellis Laakmanni trükikoja ärijuht E. Rogmann puulõiked Saksamaalt.¹²

1842. a. saadab Laakmann raamatuturule Jõelähtme kirikuõpetaja G. H. Schüdlöffeli tõlkelise teose «Jõggi merres». Väikeseformaadilises raamatukeses on 4 romantilist kivitrukis pildikest. Illustratsioonid pärinevad saksakeelsest originaalist, G. H. Schuberti teosest «Der Meeresstrom» (Tln., Lindfors trükk, 1836), mis ilmub koos venekeelse tõlkega. Pildid joonistas ja litografeeris L. Maydell,¹³ kelle signatuuri kannab saksakeelse väljaande teine pilt. Eestikeelsesse väljaandesse on üle võetud 4 illustratsiooni, kusjuures detailides esineb erinevusi; pildid litografeeris Tallinna kivitrukikal F. W. Macdonald.

Silmapaistvate tekstipiltidega on varustatud ka Kreutzwaldi «Reinovadder Rebbane», mis ilmub esmakordselt Laakmanni «Ma-rahwa kassulises Kalendris» (1848—1851) ja iseseisva raamatuna 1850. a. «Reinuvader Rebane» kujuneb õige suure levikuga rahvaraamatuks ja Laakmann annab raamatust välja veel kolm trükki. Nii kalendris kui ka iseseisvates väljaannetes illustreerivad teksti Tartu kunstniku A. Daugelli puulõiked. Osa pildikestest (kukk kanaga lõvi ees, Reinuvader kutsutakse kohusse, rebane kukke murdmas) on varustatud signatuuriga A. D. Puulõiked, mis on teostatud saksa kunstniku ja raamatuillustreerija L. Richteri järgi, pärinevad G. O. Marbachi rahvaraamatust «Reineke der Fuchs» (Leipzig, 1840).¹⁴ Illustratsioonid aitavad teravdada jutustuses esinevat rahvapärast satiiri ja ühiskonnakriitikat — rebaste, lõvide, oinaste, huntide jt. loomade kujudes võib tabada inimlike pahede ja nõrkuste väljanaanemist. Teose teises trükis (kannab ilmumisaastat 1860), mis sai paljude tsensorikärbete osaliseks, on tsensorikätt tunda saanud ka illustatsioonid. Selles väljaandes puudub kojapreestrit kujutava eesli kaelas rist, mis Marbachi raamatus ja Kreutzwaldi teose esimeses trükis esineb. Võib arvata, et Daugelli puulõiked suurendasid raamatu populaarsust ja aitasid kaasa mõistujutu feodalismivastase idee mõistmisele.

J. W. Jannseni ja L. Koidula jutukogu «Eesti Postimehe»

¹² D. H. Jürgenson Fr. R. Kreutzwaldile 19. IV 1841. — KM KO, f. 63, m. 1:3.

¹³ R. Loodus. Ludwig v. Maydell raamatuillustraatorina. — Tartu Riikliku Kunstimuseumi Almanahh I. Trt., 1964, lk. 64.

¹⁴ Vt. ka J. Kirchner. Lexikon des Buchwesens. Bd. 2. Stuttgart, 1953, lk. 643. A. Tassa märgib illustraatorina W. Kaulbachi, vt. lähemalt: A. Tassa. Puulõikekunstist, lk. 33.

öhtukõned» (1869) on varustatud 7 väikese puulõikega, mis pärinevad saksa rahvaraamatutest. Laakmann tellis nende klišeed Hamburgist Heyse tähevalamiskojast.¹⁵

Mõnevõrra on illustreeritud ka H. Laakmanni väljaantud tõlked, töölused ja katkendid klassikalisest kirjandusest, mis iseisvate raamatutena hakkavad ilmuma sajandi keskel. Teoses «Nore Robinsoni ello ja juhtumised» (1866) esineb A. H. Schmid puulõige «Kaks laamatalle». M. Kirseli «Wilhelm Tellis» (1876) leidub samuti sisu illustreeriv pildike, millel puudub signatuur. 1870. a. H. Laakmanni väljaandel ilmuv «Evangeliiine» (katkend H. E. Beecher-Stowe «Onu Tomi onnikesest») on varustatud E. M. Jakobsoni puulõikes frontispissiga.

Ilukirjanduslikes väljaannetes esinevad illustratsioonid sagedamini aastail 1840—1870. Seejuures on pildimaterjaliga varustatud sisult väärtuslikumad raamatud, mille hulgas torkavad silma Kreutzwaldi teosed. Kaugelt valdavam osa Laakmanni trükikojast väljatulnud juturaamatutest, kõnelemata luulekogudest ja näidenditest, jõub lugeja kätte illustreerimatult.

Usna sageli esineb tekstipilte lastele määratud salmi- ja jutukogudes. Erilist tähelepanu väärrib J. W. Jannseni laulukogu «Eesti Laste-Rõõm» (1865). See väikeseformaadiline raamatuke sisaldab koos kaanepildiga 15 C. A. Schulzi tehniliselt meisterlikult teostatud litot. Piltidel kujutatakse loomi, mitmesuguseid töid ja toiminguid lapse kõige lähemast ümbrusest. Need elavad pildikesed, mis asetsevad eraldi lehtedel laulukeste eel, on kõitvaks sissejuhatauseks järgnevale tekstile.

Lastekirjandusest jõuab lugejani illustreeritult veel J. W. Jannseni palveraamat «Laste Palve-ohvrid» (1870). Väikeseformaadiline õhuke raamatukene sisaldab 19 puulõiget, lisaks on veel väikesed pildid kaanel ja tiitellehel. Puulõigetes kajastub 19. saj. teise veerandi saksa rahvaraamatule omast väikekoodanlikku idüllit. Saksa raamatuillustratsiooni meenutavad ka puuokstest raamid ja keppraamid pildikeste ümber. Laakmann sai ilmselt puulõikeklišeed Riiast E. Platese tähevalamistöökajast koos saksakeelse raamatukesega, mille andis Jannsenile tõlkida.¹⁶

Üksikuid teksti ilustavaid pilte sisaldab 1876. a. ilmunud J. Permanni «Laste Lust». Rikkam illustratsioonidest on E. M. Jakobsoni vaimuliku sisuga jutustuste kogu «Laste sõber», mille kaks esimest jagu ilmusid H. Laakmanni kirjastusel 1874. ja 1877. a. Raamatud on varustatud autori enda puulõigetega. Peale tekstipiltide kaunistavad neid veel rohked initsiaalid, lõpp- ja algusvinjetid. E. M. Jakobsoni signatuuri kannavad I jaos 14 ja II jaos 5 kaunistust.

¹⁵ Altes Verlags-Conto von Jahre 1839—1880 der Laakmannischen Offizin.
— KM KO, f. 72, m. 12, lk. 210.

¹⁶ Sealsamas, lk. 217.

Ilukirjanduse ja lastekirjanduse kõrval kuuluvad rohkem illustreeritud trükiste hulka veel kalendrid. 18. saj. ja 19. saj. alguse kalendrid on sisult vähepakuvad, välimuselt väikesed peopesasuurused sedeetsraamatud. 19. saj. teisest veerandist alates omandab tähtsamat uue ilme nii sisu kui ka välimuse poolest. Kalendrite sisu laieneb, lehekülgede arv ning kaust suurenevad ja kalendrilisades hakkab järjest enam ilmuma jutustusi ja õpetlikke palasid. Koos sellega ilmub tähtsamatusse ka rohkem sisu illustreerivaid puulõikeid ja kivitrükiseid.

19. saj. sisukamad ja paremini kujundatud kalendrid trükitakse Tartus. 1838. a. hakkab ilmuma Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi väljaandel «Tarto ja Võro-marahwa Kalender», mida 1840. a. asub toimetama Õpetatud Eesti Selts. 1845. a. hakkab H. Laakmann välja andma «Ma-rahwa kassulist Kalendrit» ja kutsub selle toimetajaks Kreutzwaldi.

Sedeetskaustas «Maarahva Kasuline Kalender» on ilmumise algpäevadest alates puulõigetega kaunistatud. Kalendaariumi osas esinevad iga kuu algul väikesed piklikud pildikesed (2,7 × 6,1 cm), mis kujutavad mitmesuguseid töid, toiminguid ja lõbustusi kooskõlas aasta-aegade ja korduvad ka edaspidistes aastakäikudes. «Kasulise Kalendri» esimese aastakäigu lisas toruvad silma A. H. Schmidil väikesemõõtmelised puulõiked. Schmidil on tähelepanuväärseid saavutusi loomade ja lindude ainestiku käsitlemisel, ta tehniliselt viimistletud puulõiked meenutavad Thomas Bewicki loomi kujutavaid töid.¹⁷ Kõne all olevas kalendrilisas on Schmidilt elevant, hääni ja kaameleid kujutavad puulõiked, 1847. a. kalendri vastavasisulisi kirjutusi illustreerivad pildikesed jääkarust, lõvist, tiigrist ja metshärjast. 1846. a. tähtsamatust ilustavad Schmidil puulõiked jutustust «Betti ja Toomas». Need 5 puulõiget kuuluvad kunstniku varasema puulõiketoodangu hulka ja on teostatud F. L. Maydelli joonistuste järgi.¹⁸ Esmakordselt ilmusid mainitud puulõiked teose venekeelses väljaandes «Бетти и Томс» (Trt., Schünmanni trükk, 1835), mis on varasem teadaolev Maydelli illustreeritud väljaanne.¹⁹

Teksti ilustavaid ja selgitavaid pilte leidub pea igas «Kasulise Kalendri» aastakäigus ja küllalt sageli nimekate ksülograafide omi. Kreutzwaldi juttudest on peale eespool vaadeldud «Reinuvader Rebase» tagasihoidlikuma arvu puulõigetega ilustatud «Üks ööpilt» 1853. a. ja «Videvik» 1859. a. kalendrilisas.

«Kasulise Kalendri» kaudu said laiematele hulkadele tuttavaks L. Maydelli joonistused kodumaa ajaloo sarjast, mis illustreerivad pikemat kalendrijutustust «Kuidas rahvas meie Maal risti usulikuks sai». «Theodorichi misjonimatk», «Piiskop Bertholdi

¹⁷ A. Tassa. Puulõikekunst, lk. 8 jj.

¹⁸ Sealsamas, lk. 19.

¹⁹ R. Loodus. Ludwig v. Maydell, lk. 64.

F. L. Maydelli ja O. Gerni frontispiss Fr. R. Kreutzwaldi teesele «Viinakatk» (1840).

A. Daugeli puulõige Fr. R. Kreutzwaldi jutustusele «Reinuvader Rebane» «Maarahva Kasulises Kalendris» 1848.

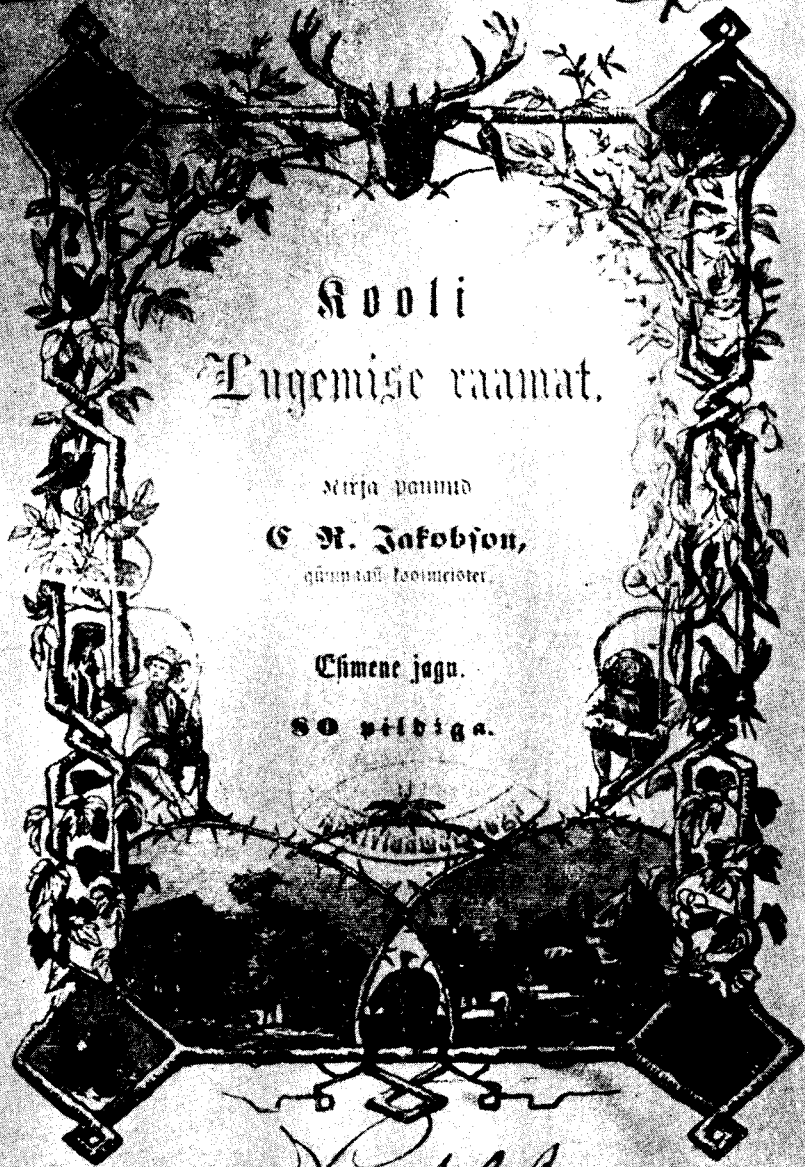

Seemna omma lastega.

Illustratsioon J. W. Jannseni teosele «Eesti laste rōõm» (1865). C. A. Schulzi litograafia.

124/1.

A 74

Kooli
Lugemise raamat.

kirja pannud

E. M. Jakobson,
gümnaasii õpetaja.

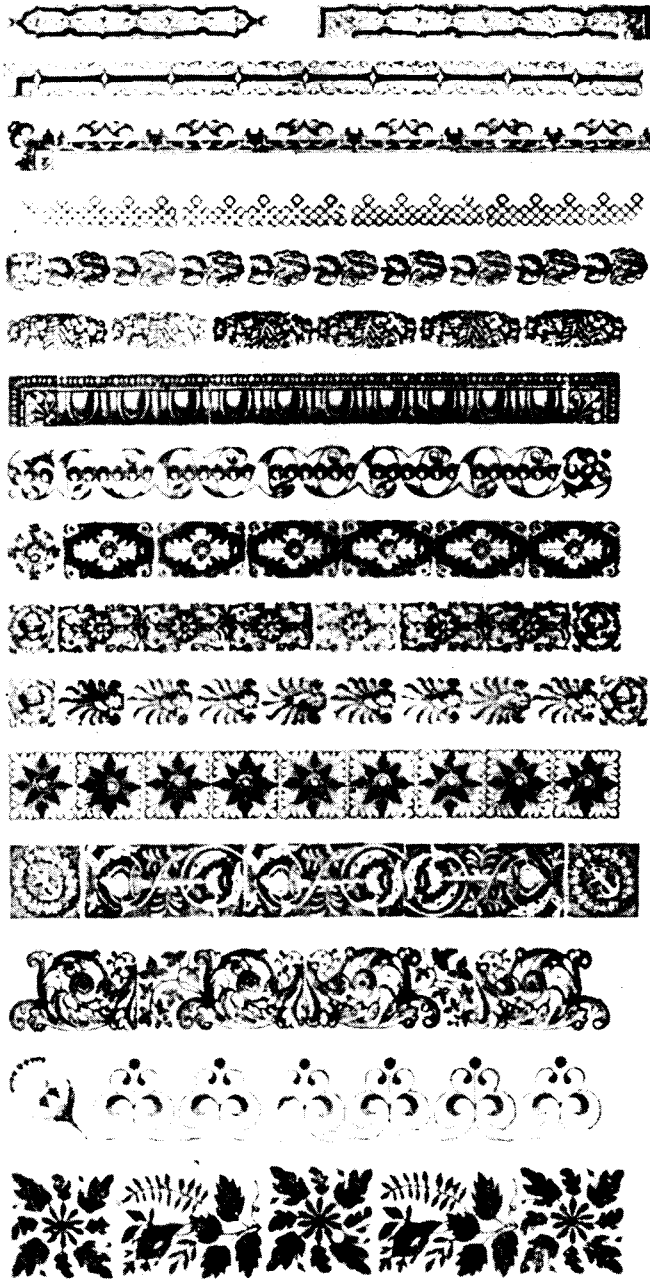
Esimese jagu.

60 pildiga.

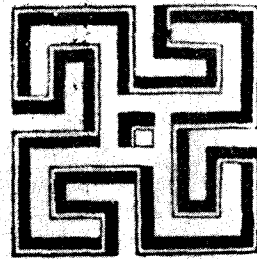
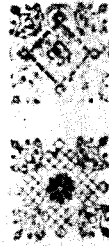
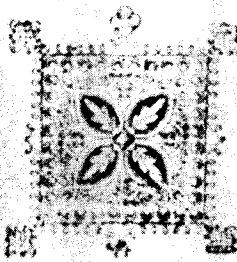
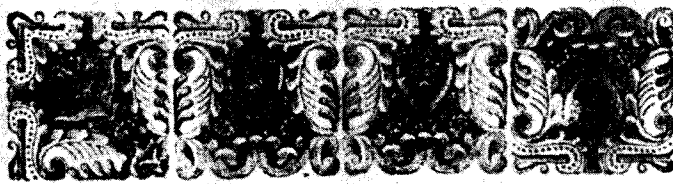
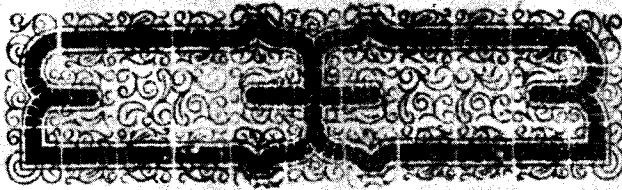
1867

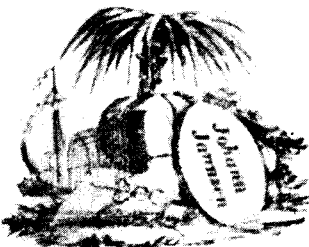
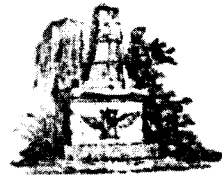
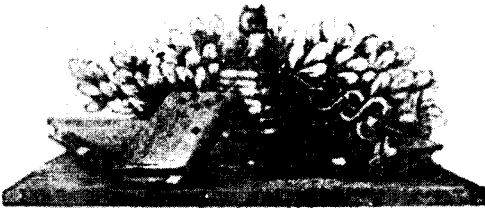
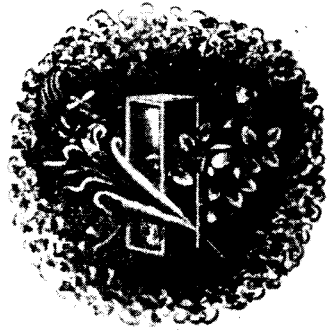
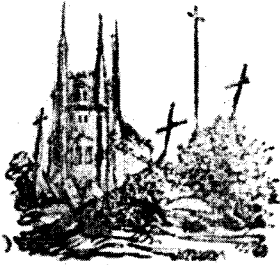
Tartus, 1867.

Trükitud ja müüa G. Laakmanni juures

Näiteid H. Laakmanni trükikoja ehisraamidest.

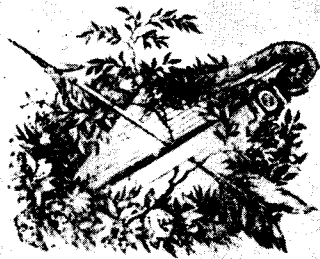

H. Laakmanni trükikoja vinjette.

Nr. 20.

Nr. 21.

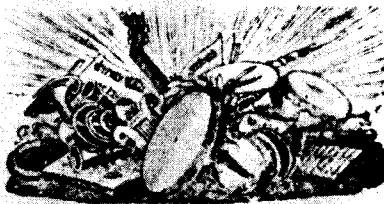
Nr. 22.

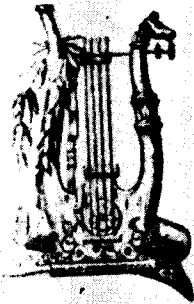
Nr. 23.

Nr. 24.

Nr. 25.

Nr. 26.

Nr. 27.

Nr. 28.

Nr. 29.

surm» ja «Kaupo paavst Innocentius III juures» 1861. a. kalendris ei ole absoluutse täpsusega puusse lõigatud, vaid võtavad Maydelli joonistustest keskosa. 1862. aastakäigus esineb puulõige Maydelli «Beverini linnuse piiramisest».

OES-i toimetusel ilmuvat kalendrit, mis 1843. a. alates kannab nimetust «Ma-rahva Kalender ehk Tähtraamat», hakkab H. Laakmann trükkima 1855. a. alates. Juba selle väikese pikliku formaadiga kalendri esimesed aastakäigud torkavad silma litograafiliste ja ksülograafiliste illustratsioonidega G. F. Schlaterilt, Ed. Hault, H. E. Hartmannilt ja F. L. Maydellilt.

1854. a. peale esineb «Maarahva Kalendris» rohkesti Tartu maalikunstniku ja graafiku H. E. Hartmanni puulõikeid. Hartmanni detailrikkad puulõiked hakkavad meie lugejale tutvustama kodumaad, asendades eestikeelseis väljaandeis seni domineerinud võõraste linnade ja maade vaated Tartu, Tallinna, Viljandi, Narva jt. kodumaa linnade ja maakohtade vaadetega. Hartmanni puulõiked esinevad sageli ka frontispissina. Nende rohket kasutamist teksti juures soodustab väike formaat. Hartmanni illustatsioonid leidub kõigis «Maarahva Kalendri» aastakäikudes a. 1854—1862, kusjuures eriti rikkalikult on illustreeritud kuuekümnendate aastate esimesed aastakäigud. 1860. a. kalendri kirjutisi illustreerivad Hartmanni puulõiked: «Vaade Kalevipoja sängile», «Vaade Pühajärvele», «Vaade Vastseliina lossi varemetele», «Vaade Vastseliina varemetele jaanitule valgusel». 1861. a. kalendris esinevad etnograafiliselt huvitavad puulõiked Vastseliina ümbruse rahvarõivaist: «Setu naised rahvariides Vastseliina ümbrusest» ja «Setu mees rahvariides Vastseliina ümbrusest». Kõik nimetatud illustatsioonid (nagu enamik Hartmanni puulõikeist) on signeerimata.

1860. aastate lõpust alates esineb H. Laakmanni kalendrites, mis muutuvad formaadilt suuremaks ja üldilmelt tänapäevasemaks, ilustavaid pilte märksa harvemini. 1870. aastail, kui Tartu puulõiketöökoda oli minetanud oma senise tähtsuse, leidub «Eesti rahva Kasulises Kalendris» (endine «Maarahva Kasuline Kalender»), «Eesti Postimehe Kalendris» ja «Tarto Kalendris» (endine «Maarahva Kalender») vaid üksikuid puulõikeid.

19. saj. keskel kasvab ka eestikeelsete õpikute arv ja mitmekesisus nende sisu. Senise vaimuliku ilmega kooliraamatu kohale asub ilmaliku sisuga õpperaamat, mis hakkab järjest enam tuginema teaduslikele alustele. Kooliraamatu sisulise arenguga peab sammu ka välimus. Tekib illustreeritud õpik.

19. sajandi esimese poole kooliraamatuid (valdavas osas aabits-katekismused) leidub pildimaterjali vaid üksikuil juhtudel. 1841. a. ilmub H. Laakmanni trükikojas «Luggemisse Ramat laste kolitamise tarvis», mis kuulub meie vanimate illustreeritud aabits-katekismuste hulka. Oktaavformaadis väike raamatukene sisaldab tähestiku, veerimisharjutused, kümmekond ilmaliku

sisuga pala ja värssi, vaimuliku teksti, arvutusõpetuse koos ükskordühega ja eeskirjad kirjutamiseks. Ilmaliku sisuga lugusid illustreerivad väikesemõõtmelised asjalikud puulõiked loomadest, lindudest ja putukatest.

Tähelepanuväärseks sammuks edasi koolikirjanduse arengus on 1852. a. alates ilmuv J. G. Schwartzi toimetatud 8-kõiteline «Koli-ramat» (H. Laakmanni trükk ja kirjastus). Iga «Kooliraamatu» köide moodustab sisult iseseisva õpiku, käsitledes eri ainet. Väliselt on kõik köited ühtlased: formaat läheneb kuldloikele. tiitellehed on ühetaolise tekstipaigutusega, ainult vinjetid tiitel-lehtedel varieeruvad vastavalt õpiku sisule. «Kooliraamatu» osade ühtlase kujunduse nägi ette kirjastusleping, mis rõhutas, et kõik köited trükitaks ühesuurusele paberile ja antaks välja ühesuguses formaadis, et hiljem oleks võimalik neid ühte või kahte raamatusse kokku köita. H. Laakmanni kohustati valima õpikule hea tugev paber ja selge kiri. Paberi valik toimus Schwartzi poolt üleantud proovi alusel.²⁰ Tekstiillustratsioonide poolest on rikas 1853. a. ilmunud III köide — E. Fr. Lossiuse «Õppetus Jumala lomadest, mis Ma peäl on». Raamatu loodusteaduslikke palasid illustreerib 79 puulõiget, millest 10 kannab A. H. Schmidit ja 8 A. O. Gerni signatuuri. Samasse köitesse on kandunud illustratsioonid ka Laakmanni poolt 1841. a. väljaantud aabitsast. Teised «Kooliraamatu» köited on illustatsioonidelt märksa vaesemad. II, V ja VI köites esineb mõningaid sisu selgitavaid skeeme ja jooniseid, V köite (geograafia) osa eksemplare peaksid Laakmanni kirjastuse kontoraamatu andmeil olema varustatud Schlat-teri litograafias teostatud Euroopa kaardiga.²¹

Murranguline tähtsus nii koolikirjanduse sisulises kui ka kujunduslikus arengus on C. R. Jakobsoni õpikutel. Nende peamiseks illustreerijaks on autori vend, ksülograaf ja vaimulik kirjamees Eduard Magnus Jakobson. E. M. Jakobson on esimesi eesti raamatuillustreerijaid. Tema esimesed puulõiked ilmuvad 1866. aastal Laakmanni trükitud «Eesti Postimehe Jututoas»²² ja 1867. aastast alates saavad laiadele hulkadele tuntuks C. R. Jakobsoni kooliraamatute kaudu.

C. R. Jakobsoni «Uus Aabitsaraamat» ilmub 1867. a. autori enda kirjastusel, trükitud Peterburi Keiserliku Akadeemia trükikojas. Teise ja kolmanda väljaande trükib ja kirjastab H. Laakmann (2. tr. 1878. a., 3. tr. 1880. a.). Erinevalt esitrükist on kordusväljaanded varustatud märksa suurema arvu illustatsioonidega, mis on paigutatud lugemisharjutuste vahele. Need E. M. Jakobsoni puulõiked ei ole küll alati sisulises kooskõlas

²⁰ Kirjastusleping H. Laakmanni ja J. G. Schwartzi vahel 15. sept. 1852. — KM KO, f. 72, m. 5:2, l. 1.

²¹ Altes Verlags-Conto, lk. 118. Ühtegi kaardiga eksemplari ei ole allakirjutanu näinud.

²² A. Tassa. Puulõikekunstist, lk. 53.

juuresolevate lugemisharjutustega, nagu tavaks on meie hilisemates aabitsates. Lugemaõpetamise kõrval püüab aabits huvi äratada ka joonistamise vastu. C. R. Jakobsoni soovil on 2. ja 3. trükile lisatud «Harjutamised joonistamises» 140 skemaatilise joonise näol. Neis E. M. Jakobsoni joonistes tegi autor enne trükkimist mõned parandused, joonistades ise 2 eesti õllekappa.²³ Nagu aabitsa koostaja eessõnas märgib, tuli lapsel iga päev ära õppida ühe eseme joonistamine.²⁴

1867. a., kui ilmub Laakmanni väljaantud C. R. Jakobsoni «Kooli Lugemise raamat» I, kuulutab «Eesti Postimees»: «Raamatu kiitmiseks ei ole tarvis muud ütelda, kui et meie üht saksa-keelset kooli lugemise raamatut mitte ei tunne, mis suuruse ja piltide ilu poolest selle raamatu kõrvale sünniks ja mis hinna poolest enam kui kahe korra kallim ei oleks.»²⁵ Raamat ilmub suuremas oktaavformaadis tugevate pappkaantega 80 puulõikes illustratsiooniga ja tuleb müügile 50 kopika eest. 1875. a. ilmub teine ja 1876. a. kolmas köide vastavalt 46 ja 40 illustratsiooniga. Puulõiked Jakobsoni lugemikes on asjalikud, ülevaatlilikud ja täidavad sisu seletavat ülesannet. Vastavalt lugemispalade sisule on I köites ülekaalus loomi, linde ja taimi kujutavad pildid; II köites, mis tutvustab ka kodumaa linnu ja maakohti, esineb ühtlasi Tallinna, Tartu ja Viljandi vaateid. Valdava osa puulõikete teostajaks on E. M. Jakobson, kelle signatuur esineb kolmes lugemiku köites küll vaid 29-l illustratsioonil. Jakobsoni illustratsioonide hulgas leidub ka ta enda joonistuste järgi puusse lõigatud.²⁶ Tartu kunstnikest leidub lugemikus Schmidi, Gerni ja Hartmanni puulõikeid, millest enamuse on lugejale tuttavad Laakmanni varasematest väljaannetest: Kreutzwaldi kogumikust «Maailm ja mõnda» ja Lossiuse raamatust «Õppetus Jummalaloma-dest». Nagu C. R. Jakobson kasutas «Kooli lugemise raamatu» koostamisel mitmesuguseid saksa eeskujusid, sealhulgas ka A. E. Brehmi teoseid,²⁷ nii on ka suur osa lugemiku illustratsioonidest saksa algupäraga. Näiteks esineb lugemikus illustratsioone A. E. Brehmi kümneköitelisest teosest «Thierleben», mille illustreerimisel oli tähtis koht saksa maalijal ja joonistajal Robert Kretschmeril.²⁸ Jakobsoni lugemikud oma rikkaliku pildmaterjaliga kujunevad populaarseks ja levivad suurtes tiraažides. Kuni 1906. aastani ilmub I köitest 16 trükki, mis kõik täielikult või osaliselt kordavad esimese väljaande illustratsioone.

²³ C. R. Jakobson H. Laakmannile 14. V 1877. — KM KO, f. 72, m. 3 : 6.

²⁴ C. R. Jakobson. Uus aabitsaraamat. Trt., 1880, lk. 3.

²⁵ Eesti Postimees 25. X 1867, nr. 43.

²⁶ R. Loodus. Eesti varasem raamatugraafika. Tln., 1966, lk. 14.

²⁷ Vt. C. R. Jakobson J. Kölerile 13. IX 1871. — KM KO, f. 70, m. 1 : 6.

²⁸ Vrd. A. E. Brehm. Thierleben VIII. 2. Aufl. Leipzig, 1879, lk. 131 ja C. R. Jakobson. Kooli Lugemise raamat III. Trt., 1876, lk. 44.

C. R. Jakobsoni «Weikene Geograafia» ilmub 1868. a. H. Laakmanni «kulu ja kirjadega» ning sisaldab samuti rikkalikult illustratiivset materjali. Raamatu algul on 10 skeemi ja kaarti, edasi järgnevad teksti illustreerivad pildid, millest erramus kannab E. M. Jakobsoni signatuuri. 1873. a. ilmub «Geograafia» täienduseks «Kooli atlas ehk Maa kaardiraamat». Atlas sisaldab 16 L. Höflingeri litograafias trükitud kaarti. C. R. Jakobson annab ise kõrge hinnangu atlase kujunduslikule küljele. Ta kirjutab 1872. a. Eesti Kirjameeste Seltsile: «Töö on kivilõikaja poolt nii kauniste tehtud, et selle raamatuga muu rahva kõige ilusama kaardi-raamatute kõrva võime astuda.»²⁹

Tähelepanuvääriv on C. R. Jakobsoni püüd iga hinna eest oma õpikud välja anda illustreeritult. Kirjamees ei hooli seejuures vaevast ja hoolest ega rahalistest takistustest. Puulõiked lähevad Jakobsonile küllalt kalliks maksma. Kirjas Jaan Adamsonile märgib ta, et «Uue aabitsaraamatu» pildid maksid 75 rbl., luge-mikkude omad 700 rbl. ja geograafia õpikul 280 rbl.³⁰ Luge-mikkude eest honorariks saadud 4500 rublast läks Jakobsonil 15—16% vennale illustratsioonide kulude katteks.

H. Laakmanni väljaantud õpikutest torkab silma rohkete illustratsioonide poolest veel J. Permanni «Looduse lugu» I—II (1878—79). Teos on varustatud väga suure arvu puulõigetega — II köite 216-l leheküljel esineb 173 pilti. Valdav enamus neist illustratsioonidest kordab E. M. Jakobsoni, Gerni ja Schmid'i puulõikeid, mis varem ilmusid Jakobsoni ja Lossiuse kooliraamatutes.

Võrreldes teiste Laakmanni väljaannetega on õpikute illustratsioonid märksa elulähedasemad ja kujutavad kohati loodusteadusliku täpsusega natuuri. C. R. Jakobsoni «Kooli lugemise raamat» ja «Kooli atlas» on tähelepanuväärse illustratsioonilise teostusega. Jakobsoni kooliraamatud jäävad ka kujunduslikust küljest üsna pikaks ajaks eeskujuks meie järgnevatele õpikutele.

Populaarteaduslik raamat, mis jagab rahvale teadmisi ja õpetusi elu korraldamiseks, on vaadeldaval perioodil valdavas osas illustreerimata. Rohke pildimaterjaliga torkab seda liiki kirjan-duse hulgas silma H. Laakmanni väljaantud Kreutzwaldi popu-laarteaduslik kogumik «Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on» I—V (1848—49), mida võib lugeda ka esimeseks illustreeritud eestikeelseks ajakirjaks. Seoses puulõikeillustratsiooni laialdase levikuga 1830. aastatel hakkasid Inglismaal ja Saksamaal ilmuma silmapaistvalt illustreeritud populaarsed ajakirjad «Penny Magazine» ja «Pfennig-Magazin». Kreutzwald vihjab oma kirjades mitmel korral «Maailm ja mõnda» ja «Pfennig-Magazini» sisuli-sele ja kujunduslikule lähedusele.³¹ Kreutzwaldi väljaanne mee-

²⁹ C. R. Jakobson Eesti Kirjameeste Seltsile 26. VI 1872. — KM KO, f. 15, m. 3: 1.

³⁰ C. R. Jakobson J. Adamsonile 29. IX 1869. — KM KO, f. 2, m. 1: 4.

³¹ Vt. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus IV. Tln., 1959, lk. 141, 245.

nutab tõepoolest juba väliselt oma suurema kvart-kaustaga, kahe veerus paigutatud tekstiga ja rikkaliku arvu suuremõõtmeliste (kuni $21,3 \times 14,8$ cm) puulõigetega «Pfennig-Magazini». Paljud kirjutised ja illustratsioonid, eriti «Maailm ja mõnda» esimestes annetes, pärinevad «Pfennig-Magazinist».³² Kogumiku koostamise mõtte algatajaks oli Laakmann, kes nähtavasti oli saanud «Pfennig-Magazini» puuplaate ja pöördus Kreutzwaldi poole, et ta tõlgiks vastavad palad ja hakkaks samailmelist eestikeelset väljaannet koostama.³³ «Pfennig-Magazin» oli oma ilmumise algul eeskujuks võtnud inglise ajakirja «Penny Magazine»³⁴ ja nii kandus Kreutzwaldi kogumikku saksa ajakirja vahendusel ka rohkesti inglise puulõikeid. Terve rida teose puulõikeist kannab inglise ksülograafi M. Jacksoni signatuuri. Kohalike kunstnike illustratsioone leidub «Maailm ja mõnda» kahes viimases andes. Siin esinevad neli A. H. Schmid'i puulõiget: kaamelid, laamad, hüään ja tiiger; A. O. Gerni puulõikeist: sebra, hüljes ja merihobune; kirjutist «Tarto vana toompä-kirriko mürid» illustreerivad A. M. Hageni jooniste järgi teostatud puulõiked Toome varemest, mis on A. Tassa andmeil valmistatud Londonis.³⁵

Kreutzwaldi rahvavalgustusliku iseloomuga teostest ilmub illustreeritult veel «Ma- ja Merre pildid» I (1850). Sedeetskaustas raamatuke sisaldab 11 väikesemõõtmelist puulõiget, milliste hulgas esineb ka Schmid'i ja Gerni töid.

Pildimaterjaliga on varustatud ka Kreutzwaldi «Maailma ja mõnda» mõnevõrra järeleaimav J. Kunderi kogumik «Mõnda loodusest ja täadusest» I—II (1876—1879). Siin esinevad puulõiked ei ole enam uudsed, vaid peaaegu kõik kordavad varasemate trükiste illustratsioone: Kreutzwaldi mainitud teose, C. R. Jakobsoni «Väikese geograafia» ja «Kooli lugemise raamatu» omi — Laakmann oli ära kasutanud trükikojas leiduvaid puuklotse. Kogumik ilmus illustreeritult J. Kunderi erilisel soovil, nagu kirjastaja märgib kirjas C. R. Jakobsonile.³⁶

K. A. Hermanni «Suur Saksa-Prantsuse sõda a. 1870 ja 1871» (1873) on üks väheseid litograafiliste tekstipiltidega eestikeelseid raamatuid. Laakmanni kirjastuse kontoraamatu andmeil on illustatsioonid teostanud Tartu litograaf C. A. Schulz.³⁷ 8 litot eraldi

³² Vrd. tekste ja illustratsioone Ma-ilm ja mõnda I, 1848, lk. 8, 12, 15, 21, 23, 24 ja vastavalt Pfennig-Magazin, 1833, lk. 80, 325, 124, 49, 201, 197.

³³ Fr. R. Kreutzwald Fr. R. Faehlmännile 12. VI 1849. — Faehlmänni ja Kreutzwaldi kirjavahetus, lk. 153. Fr. R. Kreutzwald Lugejale. — Ma-ilm ja mõnda V. Trt., 1849, lk. 160.

³⁴ Vrd. A. Tassa. Puulõikekunstist, lk. 7. Vrd. ka illustratsioone: Penny Magazine, 1834 ja Pfennig-Magazin, 1835.

³⁵ A. Tassa. Puulõikekunstist, lk. 8.

³⁶ H. Laakmann C. R. Jakobsonile 4. II 1877. — KM KO, f. 47, m. 23: 37.

³⁷ Altes Verlags-Conto, lk. 231.

lehtedel kujutavad lahingustseene ja ajaloolisi isikuid nagu Napoleon, Preisi kuningas Wilhelm, Bismarck jt. Raamatu lõpus on L. Höflingeri litograafias teostatud koloreeritud maakaart.

H. Laakmanni trükitud ja kirjastatud J. Kõrvi teos «Vene-Türgi sõda 1877» (1877—1878) on varustatud trükitehniliselt hästi teostatud maakaardiga, mis kuulub juba Laakmanni kivitrükikoja toodete hulka.

Vaimulik kirjandus, mis 19. saj. keskel loovutab oma esikoha ilmaliku sisuga raamatule, ei ole illustratsiooni poolest rikas. 18. sajandil piiblit ja testamenti kaunistav kunstipärane frontispiss on kadunud ja enamike usuliste raamatute kaunistus piirub trafaretse piiblivinjetiga tiitellehel või kaanel.

Tekstiillustratsioonid esineb kõige rohkem piiblitlugudes, mille väljaandmine 19. saj. keskel sageneb. 1860. a. H. Laakmanni trükikojast väljatulnud raamat «Viiskümmend kaks Piibli Luggu Vannast Testamendist ja viiskümmend kaks Piibli Luggu Uuest Testamendist» on kaunistatud 119 puulõikega. Raamatu eessõnas märgib Laakmann, et pildid on raamatu jaoks kinkinud Kalwi linna kogudus. Seega on puulõiked saksa päritoluga ja tõenäoliselt üle võetud koos tekstiga.

Tähelepanuväärse kujundusega on veel H. Laakmanni trükitud «Lühhikenne piibli luggude õppetud hakkatusseks lastele» (1863), mis sisaldab 52 kivitrükipilti.

E. M. Jakobsoni puulõigetega on varustatud J. Schwani «Missioni mesilane» I (1873) ja E. M. Jakobsoni enda väljaanne «Siioni Sõnumetooja leht» I (1877). «Siioni sõnumetooja leht» on ilustatud 62 väikesemõõtmelise puulõikega, millistest 11 kannab E. M. Jakobsoni signatuuri. Osa siin olevaist piltidest kordab «Laste sõbras» esinevaid sama kunstniku illustratsioonid. Teksti hulgas esineb ka vinjette ja initsiaale E. M. Jakobsonilt.

Suur osa E. M. Jakobsoni illustratsioonidest nii äsja vaadeldud vaimulikes kui ka varem vaadeldud raamatuis ei kuulu kunstniku algupäraste tööde hulka. E. M. Jakobsoni kunstiloomingus leidub rohkesti võõraste motiivide laenamist, eriti saksa eeskujude jäljendamist. Ta graafikatooted on suures osas mõjustatud saksa raamatuillustraatori Ludwig Richteri loomingust. Jakobsoni puulõigetes, eriti vaimulikes teostes ja lasteraamatutes, esineb samasugust romantilist rahvaelu kujutamist, väikekodanlikku heasüdamlikkust ja idüllitsemist nagu Richteri illustreeritud saksa rahvaraamatutes. Illustratsioonide hulgas esineb neid, mis on puusse lõigatud peaaegu täpselt L. Richteri tööde järgi, vahel mõnede eestipärastatud detailidega. Jakobsoni teostatud initsiaalid vegetabiilsete kaunistuste ja spiraalsete suletõmbelustustega meenutavad samuti saksa raamatukaunistust. Reprodutseeriva illustratsiooni kõrval esineb Jakobsonil ka algupäraseid puulõikeid. Asjalikud ja huvipakkuvad on ta kooliraamatute illustratsioonid.

2. H. Laakmanni raamatu kaas ja tiitelleht

16., 17. ja 18. sajandil läks eestikeelne raamat müügile kas köites või hiljem ka nn. pimedas kaanes — harilikust valgest või värvilisest paberist kaanega ilma ühegi tüpograafilise märgita. 19. sajandi raamat hakkab ka väliselt kujunduselt märgatavalt lähenema tänapäeva raamatule.

Seoses raamatutoodangu kasvuga ja raamatuturu laienemisega 19. saj. II veerandil tekib raamatutrükikaleil, -kirjastajail ja -kaupmeestel vajadus kiiremini orienteeruda järjest kasvavas raamatute hulgas. Ka ostja, kellele raamatu valiku võimalused järjest laienevad, tahab hõlpsasti ülevaadet saada müügil olevaist raamatuist. Sel ajal sagenevadki trükitud kaaned, mis esitavad ostjale ja müüjale kõige olulisemad andmed raamatu kohta. Et üht raamatut teiste hulgast esile tõsta ja ostja tähelepanu raamatule tõmmata, ilmub raamatukaanele lisaks raamatu autorile, pealkirjale ja ilmumisandmeile veel trükitehnilisel või graafilisel teel teostatud kaunistus ehisraami ja vinjeti näol. Tavaliselt kor-dab kaanel olev trükitekst kas osaliselt või täielikult tiitellehe teksti, harvadel juhtudel terviklikult kogu tiitellehe põhikompositsiooni. Sajandi keskel sagenevad ka värvilised kaaned ja kaue-mat vastupidavust nõudvaile suuremakaustalistele raamatutele, eriti õpikutele, ilmuvad trükitekstiga pappkaaned.

Raamatukaane tüüpiliseks kaunistuseks vaadeldaval perioodil on tüpograafiline ehisraam. Ehisraamid H. Laakmanni raamatu-tes on mitmekesised, haarates mitmesugust ornamentikat.³⁸ Esineb päris lihtsaid lineaarseid raame, mis koosnevad peen-, pool-jäme- või jämejoonest, vahel ka kahest paralleeljoonest. Sagedasteks ornamentääraste koostisosadeks on lihtsamad või keerukamad geomeetriselised elemendid: punktid, sõõrid, nelinur-gad, kolmnurgad. Esinevad ka mitmesugused stiliseeritud õis- ja lehemotiivid, eelnenud sajandite raamatukaunistusele iseloomuli-kud palmeti- ja akantusemotiivid. Paljusid Laakmanni raamatu kaasi kaunistab meanderornamendist koosnev ehisraam.

Ehisraam Laakmanni trükistes koosneb kas ühest süstemaati-lisest motiivist või harvemini kahest motiivist, kusjuures nurga-motiiv on erinev. Vähestel juhtudel esineb kolmas uudne motiiv külgäärste keskel. Ehisraamide laius varieerub mõnemillimeet-rilistest joonääristest kuni laiade ornamentääristeni, mis võivad kujuneda dekoratiivseteks kaarteks või peaaegu kogu raamatu kaant katvaiks dekoratiivseiks mustreiks. Kaunis, tüpograafilise ornamendiga kaetud kaas on Kreutzwaldi «Viina katkul».

Ühtlase ja stiilsema kaaneteostusega torkavad silma luuletus-gogud. Mõnevõrra renessansi raamatu dekoratsiooni meenutav

³⁸ Vrd. ka *Probeblätter der Lettern, Titelschriften, Verzierungen, Vignetten etc. aus der Buchdruckerei von Heinrich Laakmann in Dorpat. Trt., 1856.*

stiliseeritud taimemotiividest ornamentääris on F. Kuhlbarši väikesel sedeetskaustas luulekogul «Vastse Lauulo ja kannel» (1863). Ka Koidula «Emajõe Öpiku» (1867) kaas on kaunis oma akantusmotiivist lähtuva ehisraamiga ja kandlevinjetiga. Kreutzwaldi «Rahunurme lillede» I (1871) kolmes värvis teostatud kaant illustreerib ebasümmeetriline kolmest küljest raamatu tiitlit piirav raam. Kibuvitsaoks, roosikimbuke, võorasemad, päike, mesilased, pääsuke ja laululind peegeldavad selleaegsele raamatukaunistusele omast idüllitsevat laadi.

Tüpoograafiliste ehisraamide kõrval esineb Laakmanni trükistel ka enam või vähem vabalt visandatud pildilise iseloomuga ksülograafilisi või litograafilisi kaanekaunistusi. Omapärase kaaneteostusega on C. R. Jakobsoni «Rõõmus laulja» (1872). Kaaneillustratsiooni on J. Schwani joonise järgi puusse lõiganud E. M. Jakobson ja see kannab mõlema kunstniku signatuuri. Raamatu kaant piiravad saksa raamatuillustratsioonile iseloomulikud keppraamid, mille vahel on kaks paljufiguurilist pilti. E. M. Jakobsoni algupärane talutuba kujutav puolõikepildike on J. Schwani jutukogu «Missioni mesilane» I kaaneillustratsiooniks. Koidula-Jannseni kogumiku ««Eesti Postimehe» õhtukõned» kaant kaunistab E. M. Jakobsoni puolõikevinjett. Litograafilised kaaned on J. W. Jannseni «Eesti laste rõõmul», J. Kõrvi teosel «Vene-Türgi sõda 1877» I—IV, kogumikul «Mõnda loodusest ja teadusest» jt. Nendegi trükiste kaanekaunistuses on kasutatud keppraame.

Märksa tagasihoidlikumalt on illustreeritud Laakmanni trükikoja raamatute tagakaaned. Ehisraam esineb siin siiski küllalt sageli, kas korrates esikaane äärist või ilustades kaant uue ornamendiga. Vinjett, mis esineb harva esikaanel, on tagakaanel sagedasem. Sajandi teisel poolel sagenevad raamatukaante pöördel raamatute müügikuulutused ja eriti 70. aastaist peale lisandub siia veel igasugune ärireklaam.

Laakmanni trükistel esineb üsna tihti sama teose puhul erineva kaanekujundusega eksemplare. Näiteks Jakobsoni teosel «Rõõmus laulja» leidub eespool kirjeldatute kõrval veel ilmselt hiljem trükitud tagasihoidlikumalt kujundatud ehisraamiga kaasi. Vahel kasutatakse ühe tiraaži juures erinevaid kaanepaberi liike, varieeruvad värvid. Ka on tavaks saata osa eksemplare müügile köidetuna, teine osa brošeeritult odavamalt hinnaga. «Viimasel ajal ilmuvad meil eestikeelsed raamatud enamasti kahesugusel kujul, ainult brošeeritult ja köidetult, nii et igaüks oma soovi kohaselt võib valida», iseloomustab Kreutzwald 1860. a. raamatuturгу.³⁹ Nagu näitab Laakmanni kõiteraamat, läksid raamatute tiraažid kõitekotta osade kaupa, kõige sagedamini 100—200

³⁹ Fr. R. Kreutzwald G. Schultz-Bertramile 4. III 1860. — Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus IV. Tln., 1959. lk. 86.

eksemplari korraga⁴⁰ ja nähtavasti on sellega seotud ka samade trükiste erinevad kaaned.

Kui raamatukaane tüüpiliseks ilustuseks on ehisraam, siis tiitellehte Laakmanni trükistes kaunistab kõige sagedamini vinjett. Vaadeldava perioodi tiitelleht on sageli üle kuhjatud tüpograafilise materjaliga. Raamatute pealkirjad on pikad, lisaks sellele esinevad tihti veel põhjalikud seletavad alapealkirjad, kus esitatakse mitmesuguseid täiendavaid andmeid autori kohta. Tiitellehel võib esineda ka moto. Ilmumisandmetega kõrvuti tuuakse paljudes trükistes ära ka raamatu müügikoht ja vahel ka hind, mis näitab, et raamat kujuneb järjest enam äritsemisobjektiks. Kõige selle tulemusena esineb raamatu tiitellehel harilikult 10—15 rida, vahel isegi 18 rida trükikirja. Tiitellehe üksikuid elemente eraldatakse tüpograafiliste joonte ja ornamentidega ning erinevate kirjade kasutamisega. Kirja iseloom ja kraad varieerub ühel tiitellehel 10—12 erineva šrifti kasutamiseni. Ilmumisandmed tiitellehe alumises servas on alati eraldatud tüpograafilise joone või vinjetiga, sagedane on ka pealkirja või alapealkirja järel esinev joon. Seega tüpograafilised jooned, mida esineb tiitellehel 2—3 ja mis esimesel vaatlusel mõjuvad ülearustena, kuhjates isegi tekstirohket tiitellehte, omavad siiski teatavat funktsiooni — teha tiitelleht lugejale ülevaatlikumaks ja arusaadavamaks.

Vinjett jääb 19. sajandil eelkõige tiitellehe ilustuseks ja esineb raamatu sees, lõpp- või algusvinjetina märksa harvemini. Nagu ajajärgu raamatukaunistus üldse, nii ka vinjett omandab konkreetsema sisu ja hakkab seostuma raamatu tekstiga.

Vinjetid Laakmanni trükistes on küllalt mitmekesised nii sisult, suuruselt kui ka kunstistiililt ja varieeruvad abstraktsetest dekoratiivsetest kaunistustest raamatu sisu lahtimõtestavate konkreetsete pildikesteni. Et vinjettide teostamisel kasutatakse valdavas enamuses polütüüpe, pakuvad vinjetid kunstiloominguliselt vähe. Samad vinjetid korduvad mitmetes ja mitmetes trükistes. Laakmanni kooliraamatutes on sageli esinevaks kaunistuseks kolme mesilastaru kujutav vinjett, mis on ilmselt saksa päritoluga ja näib sümboliseerivat hoolsust teadmiste omandamisel. Lauluraamatutele ja luuletuskogudele on iseloomulikud mitmesugused kandlemotiividega tiitelvinjetid. Esinevad ka klassitsistliku maitsega lillekorvi- ja urnimotiivid, eriti 40. aastatel, ja rokokooraamatule omased orvandik-, lillevaniku- ja puto-motiivid. Vaimuliku raamatu tiitellehe ehteks on mitmesugused piibiivinjetid, katekismustes esineb sageli Lutheri portree.

Omalaadi vinjett ilustab J. W. Jannseni «Sannumetoja» tiitellehte. Palmi, purjelaeva ja avatud raamatu kujutusega vinjeti raamides on vabal ovaalsel pinnal autori nimi. Ka Jannseni tõlgitud lauluraamatu «Sioni-Laulo-Kannel» (1845) tiitellehel on

⁴⁰ H. Laakmann. Buchbinderei 1879—1882. — KM KO, f. 72, m. 85.

Jannseni nimi seotud tüpograafilise kaunistusega: spiraaljoontega ilustatud initsiaalid J. J. asetsevad tüpograafilisel joonel.

Huvipakkuvad vinjetid on «Maarahva Kasulises Kalendris». 1848., 1849. ja 1851. aastakäigu tiitellehel esineb puulõige Maydelli joonistusest «Rändur ja rebane», 1855. aastakäigul puulõige sama kunstniku kõrtsistseenist. 1862.a. kalendri tiitellehel olev pildike kannab inglise ksülograafi Landelli signatuuri.

E. M. Jakobsoni puulõikevinjetid esinevad tiitelvinjettidena harva, sagedamini võib neid näha raamatu teksti kaunistusena.

Ehisraam esineb tiitellehe kaunistusena märksa harvemini. Omapärane on C. R. Jakobsoni «Kooli lugemise raamatu» tiitellehe kaunistus, mille on puusse lõiganud E. M. Jakobson. See puukstest raamkaunistus tiitellehel järgib 19. saj. II veerandi saksa raamatuillustatsiooni eeskujusid. Kui enamik ehisraame vaadeldaval perioodil on vaid dekoratiivsed, siis antud raamkaunistus on konkreetse sisuga. Selles laiemas, keeruka kompositsiooniga kaunistuses kujutatakse talupoja elu ajajärgule omasest romantilis-idüllilisest aspektist. Lugeja silmade ette tuuakse pilte teda ümbritsevast elust: talle tuntud loomad, linnud, jahimees ja koer, vikati parandamine, heinavedu, talumaja jne. Seega kujuneb tiitelleht ilusaks süzeeliseks ja ühtlasi dekoratiivseks sissejuhatuseks C. R. Jakobsoni lugemispaladele, mis algavad lugeja lähema ümbruse tutvustamisega.

Omapärane, stiililt eklektiline tiitelleht on E. M. Jakobsoni «Siioni sõnumetooja lehel» (I). Lopsakas ebasümmeetriline ehisraam koosneb mitmesugustest elementidest: kroonimotiiv, mis on iseloomulik 17. saj. trükistele, baroksed lopsakad leegikujulised lehed, viinamarjakobarad, õied ja tõusev päike. Raamatu frontispissiks on kaks piibliainelist pilti, mis kannavad E. M. Jakobsoni signatuuri. Oletatavasti on ka tiitellehe ehisraami puusse lõiganud raamatu koostaja E. M. Jakobson. Laia ehisraamiga tiitelleht ja selle kõrval kahe pildiga frontispiss jätavad mulje illustratsiooni liigsest kuhjumisest, vajaka on jäänud maitsest mõõdotundest. Puukstest ja keppidest ehisraamidega tiitellehti leiame veel tervel real Laakmanni trükistel. Ilmselt on siingi järgitud saksa raamatugraafika eeskujusid. Taolisi raame kasutab eriti sageli Ludvig Richter, samuti Julius Nisle, Julius Hübner, Adolf Schroedter jt. saksa raamatuillustreerijad.

Kuigi ehisraamid ja vinjetid Laakmanni trükistes on küllalt mitmekesised ja eriti sajandi keskelt alates esineb ka taotlusi luua individuaalse kujundusega kaasi ja tiitellehti, leidub siiski rohkem korduvaid trafaretseid ehisraame ja vinjette. Ühtelangevust esineb Lindforsi pärijate ja teiste eesti trükkalite tüpograafiliste kaunistustega. Kuna tüpograafiline ehismaterjal on rahvusvaheliselt leviv, kohtame Laakmanni toodete kaantel ja tiitellehtedel ka vene ja saksa, vähem teiste maade raamatutega ühesugust tüpograafilist kaunistust. Moksva trükkali Aleksander

Semjoni ja Teaduste Akadeemia trükikoja ehisraamide ja vinjetide hulgas leidub samu, mis esinevad H. Laakmanni trükistes.⁴¹ Lüübeki trükkali G. C. Schmidt'i trükikoja lillekorvinjett kaunistab F. Kuhlbari raamatukese «Wastse laulo ja kannel» tiitellehte.⁴²

Suure hulga tüpograafilise ehismaterjaliga kaunistatud kaante ja tiitellehtedega raamatute hulgas, mis samade motiivide kordumise tõttu jäävad mõnevõrra igavaks ja ühetooniliseks, paistavad silma vähesed originaalse kaane ja tiitellehe lahendusega trükised.

3. H. Laakmanni raamatu paber, kaust ja trükikiri

19. sajandil kasutavad Eesti trükkalid peamiselt Saksamaalt ja Peterburist sissetoodud paberit, ehkki Räpina paberivabrik töötas juba 1730. aastate lõpust alates⁴³ ja sajand hiljem asus Tallinnas tööle J. W. Donati paberivabrik. Meie paberivabrikud täienesid tehnilise sisseseade poolest 19. saj. keskel ja sajandi teisel poolel hakkasid pikkamööda välja tõrjuma sissetoodavat paberit. Laakmann kasutab oma trükistes sageli ka Riia paberit. Odavamat paberit tellib ta Räpinast ja isegi kohalikust Tartu paberossivabrikust.⁴⁴

Üldiselt on paber H. Laakmanni trükistes hallikas ja kareda-voitu ega lase trükikinja küllalt kontrastselt esile tulla. Vahel on paber nii õhuke, et vastaslehekülje tekst paistab läbi. Kalendrite, lauluraamatute ja muu vaimuliku kirjanduse juures kasutab trükkal kõige odavamat paberit, tellides selle tihti Räpinast. Kooliraamatutes ja luuletuskogudes esineb sagedamini kvaliteetsem paber (C. R. Jakobsoni «Väike geograafia», Koidula «Emajõe õõbik», M. Körberi «Laulud Sõrvemaalt» I, 1864. a.). Samuti on Eesti Kirjameeste Seltsi toimetusel väljaantud raamatute paber kvaliteetsem, näiteks esineb sile ja valge paber K. A. Hermann'i noodid- ja lauluraamatul «Kodumaa laulja» I (1877). Paremalt paberil trükitud raamatud lähevad müügile kõrgema hinnaga.

H. Laakmanni raamatutel domineerib oktaavkaust. See formaat kujunes eesti raamatus valitsevaks juba 18. sajandil.⁴⁵ Kül-

⁴¹ Vrd. Образцы шрифтов, виньеток и полиטיפажей, находящихся в типографии Александра Семена. М., 1848. — Образцы шрифтов (с принадлежностями к ним), находящихся в собственности типографии и словолитни Императорской Академии наук. Спб., 1843.

⁴² Vrd. Probeblätter von deutschen und lateinischen Lettern, Verzierungen u. Vignetten aus der Buchdruckerei von G. C. Schmidt. Lübeck, 1826. H. Laakmann töötas enne Tallinna asumist G. C. Schmidt'i töökojas.

⁴³ L. Tiik. Räpina paberiveskist ja selle vesimärkidest. — TRU Toimetised. Vihik 229. Trt., 1969, lk. 109.

⁴⁴ H. Laakmann. Klientide arved 1869—1878, 1878—1881. — KM KO, f. 72, m. 7 ja 8.

⁴⁵ Vt. V. Sikk. Eesti raamatu välimusest, lk. 44.

lalt sageli, eriti luuleraamatuil, esinevad ka 17. sajandil eelistatud duodeets- ja sedeetsformaad. Kvartformaad esineb ajakirjadele lähedastes väljaannetes nagu Kreutzwaldi «Maailm ja mõnda», kogumik «Mõnda loodusest ja teadusest» ja reas teistes raamatutes.

Kuna mitmesugustel paberiliikidel on trükipoognad väga erineva suurusega, esineb väga mitmesuguse formaadiga raamatuid ja raamatu mõõtmed ei olene ainult sellest, kui mitu korda trükipoogen on kokku murtud. Võrreldes 18. sajandiga muutub kaust kitsamaks ja piklikumaks. Laakmanni trükiste hulgas on oktaavraamatuid väga mitmesuguste mõõtmetega. Näiteks esineb piklik oktaav Kreutzwaldi teosel «Ue aasta sovimine» (18×10 cm),⁴⁶ raamatul «Sadab viin meile kasso ehk kahjo» ($17,4 \times 9,2$). Suur enamik oktaavformaadis raamatuid on märksa väiksemad kui tänapäeva oktaavkaust (C. R. Jakobsoni «Kuidas karjad ja nende saagid» ($15,5 \times 10$), J. Jürgensteini «Rohtaedas lahke vanakeste seas» (15×10)). Esineb ka suuremõõtmelisi oktaave, mis lähenevad tolleaegsele kvartkaustale, näit. «Lihvlandi tallorahva Säduseraamat» ($24 \times 15,5$), R. Kallas «Mõistlik rehkendaja» ($21,5 \times 14,5$). Terve rida oktaavkaustu (Kreutzwaldi «Viina katk», «Rahunurme lilled» I) on teostatud kõige kaunimaks loetud proportsioonis — kuldõikes. Samasugust kõikumist nagu oktaavformaadi juures leiame ka kõigi teiste kaustade juures — näiteks kvartformaadis «Piibli ramat» (1873) on ligi kaks korda suurem kui samas kaustas «Uus Venne-kele Öppimiseramat» (1873), J. W. Jannseni «Püssipapa essimesed külla-jutud» duodeetskaust ($14,5 \times 9,5$) läheneb väikesele oktaavile.

Trükitähti tellivad Eesti trükikojad vaadeldaval perioodil Saksamaalt, peamiselt Leipzigist ja Berliinist. 1861. a. alates töötab Lindfors'i pärijate trükikoja juures tähevalamiskoda, kuid seda kasutatakse peamiselt parandustöödeks.⁴⁷

Laakmann varustab trükikoda ka Riias asuva E. Platese tähevalamistöökoha ja Hamburgi Gentsch ja Heyse firma trükitähtedega.⁴⁸ Trükikirjade tagavara on Laakmanni tüpograafias küllalt rikkalik, ligikaudu 100 liiki. Esinevad mitmesuguse kraadi ja paksusega fraktuur-, antiikva- ja kursiivkirjad, ladina tähtede kõrval ka vene, kreeka ja heebrea tähed.⁴⁹ Rohke valik tiitelkirju võimaldab varieerida raamatute šrifte tiitellehtedel ja pealkirjades.

Laakmanni raamatutes on eelistatud kirjaks fraktuur. 1860.—1870. aastail hakkab esinema ka üksikutel juhtudel antiikva.

⁴⁶ Kaustade mõõtmed ei ole antud absoluutse täpsusega, kuna harvadel juhtudel on raamatud säilitanud täpselt esialgse kuju.

⁴⁷ Fr. Puksov. Eesti raamatu arengulugu. Tln., 1933, lk. 89.

⁴⁸ H. Laakmann. Klientide arved 1869—1878.

⁴⁹ Vrd. Probelblätter der Lettern, Titelschriften, Verzierungen, Vignetten etc. aus der Buchdruckerei von Heinrich Laakmann in Dorpat 1838—1856.

Näiteks on antiikvat kasutatud kohati Jakobsoni lugemikes, ta teoses «Röömus laulja» (1872), J. Jungi raamatus «Rootslaste väljarändamine Hiiomaalt» (1875). Nähtavasti sai antiikva kasutamine alguse eestlastest kirjameeste õhutusel. Nii näiteks kirjutas J. Adamson 1871. a. C. R. Jakobsonile, kes oli lõpetamas lugemiku teise köite koostamist ja kavatses seda trükki anda: «Soovida oleks, et Teie teda enamiste Ladina tähtedega trükkida laseksite, need on palju ilusamad ja peaksivad aega mööda kõige Eesli raamatute sees pruugitavaks saama.»⁵⁰ Lugemiku teises köites ja esimese köite kordustrükkides ongi antiikvat märksa enam kasutatud.

Kõige sagedamini esinevaiks kirjakraadideks Laakmanni raamatus on väike tsiitsero (11 punkti) ja korpus (10 punkti); lasteraamatutes esineb ka jäme tsiitsero (12 punkti) ja mittel (14 punkti), näiteks F. Ackermanni teoses «Lugemise Ramat laste kolitamise tarvis», C. R. Jakobsoni lugemiku algustükkides. Oluisemate kohtade rõhutamiseks kasutab Laakmann sageli pooljämedaid ja jämedaid kirju. Suurema ja selgema kirja kasutamise vajadust meie rahvaraamatus rõhutas Kreutzwald: «Meie talumajades on isegi päevane valgustus kasin, pikkade sügis- ja talveõhtute kunstlik valgustus aga hoopiski puudulik — asjaolu, mida ühe rahvaraamatu puhul tuleb silmas pidada».⁵¹

Mõnedel juhtudel võib Laakmanni trükistes tähele panna kirjapildi harmoneerumist raamatu sisu ja formaadiga. Nii on enamikus luuletuskogudes, mis on formaadilt väikesed, kasutatud õhemat ja kergemat kirja, kusjuures ka tüpograafiliseks ehismaterjaliks on sulejoonkaunistus.

Teksti paigutus on Laakmanni raamatutes tavaliselt üheveeruline (kõige sagedamini esinevad 8—9 cm pikkused read), mis laseb teksti kergesti haarata. Üksikutes suureformaadilistes raamatutes on tekst kahes veerus.

Kokkuvõtteks

19. saj. algul kunstis domineeriv klassitsism, hiljem esinev romantism ja sajandi keskel arenema hakkav realism peegelduvad ka selleaegses raamatukaunistuses. Laakmanni väljaannetes ei ole kerge piire tõmmata erinevate stiilide vahel ja raamatukujunduse üldpilt jääb selles osas kirjuks. Romantiliste, idüllitsevat laadi illustratsioonide kõrval leiame, eriti 1870. aastatest alates, tõepärasust taotlemaid illustratsioone. Ilutsemise ja pidulikkuse kõrval esineb lihtsust ja rahvalikkust. Vinjettide ja

⁵⁰ J. Adamson C. R. Jakobsonile 31. VII 1871. — KM KO, f. 47, m. 2 : 1.

⁵¹ Fr. R. Kreutzwald G. Schultz-Bertramile 4. III 1860. — Fr. R. Kreutzwaldi kirj vahetus IV, lk. 85.

ehisraamide hulgas kohtame sageli eelnevate sajandite kunstistiile — renessansi, barokki, rokokood, klassitsismi. Kaunistuse valikul esineb pahasageli ka juhuslikkust, maitsetust, ilustusega liialdamist. Ühe ja sama raamatu lehekülgedel võime tabada mitmeid stiile, mitmesugust maitset.

Oma ulatuslikus osas on raamatuillustratsioon reprodutseeriv. Võõraste illustratsioonide ärakasutamine, võõraste kunstnike ja võõraste motiivide jäljendamine on ajajärgule iseloomulik. Nagu ümberjutustamiseks või tõlkimiseks-kohandamiseks valitakse kõige sagedamini saksa allikaid, nii ka illustratsioonide hulgas kohtame peamiselt saksa eeskujusid, ka otseselt saksa rahvaraamatute lehekülgedelt pärinevaid pildikesi. Harvem leiame mõne inglise ksülograafi signatuuriga puulõike. Laakmanni tegevuse algusperioodil moodustab raamatuillustratsiooni hinnatavama osa Tartu puulõiketöökoda toodang. Kunstnikest on silmapaistvaim L. Maydell, kes toob eestiainelise kunsti kalendrilehekülgedele. Kodumaad tutvustav ja ühtlasi algupärasem ainestik hakkab enam levima sajandi kuuendal kümnendil, peamiselt H. E. Hartmanni ja E. M. Jakobsoni puulõikete kaudu. E. M. Jakobson on kuuekümnendatel ja seitsmekümnendatel aastatel kõige produktiivsemaks illustraatoriks. Sel ajal muutub eestikeelsete raamatute illustratsioon järjest konkreetsemaks, tekstile lähedasemaks ja küllap ka lugejale mõistetavamaks ja huvipakkumaks.

Et üsna ulatuslik osa eesti rahvaraamatust ja seejuures sisult väärtuslikumad raamatud ilmuvad illustreeritult, on suures osas Laakmanni teeneks. Kreutzwaldi ja Jakobsoni teosed, «Kasuline kalender» ja Opetatud Eesti Seltsi kalender — ajajärgu kõige paremini illustreeritud teosed — levivad suurtes tiraažides ja paljudes väljaannetes. Laakmann, kes juhib kirjastuse ja trükitöökoja tööd, mõjustab illustratsioonide, paberi ja kirjepildi valikut. Ka trükitöölistel, kes sel ajal on põhjaliku erialase ettevalmistusega loovad käsitöölised, on küllalt oluline osa raamatu välimuse kujunemisel. Teiselt poolt on ka autorid huvitatud, et nende teosed ilmuksid nägusas ja korrektses kujunduses. Kreutzwald, Jakobson ja teised ärksamad kirjamehed esitavad kirjastajale omapoolseid ideid ja soovitusi, otsivad vahel ise oma raamatutele illustraatorid ja on valmis ka illustreerimisega seotud kulusid kandma. Laakmanni väljaantud illustreeritud raamat on rahvaraamat nii sisult kui väliselt, hinna poolest jääb suhteliselt odavaks ja rahvale kättesaadavaks.

ОФОРМЛЕНИЕ КНИГИ Х. ЛААКМАНА (1840—1880)

И. Лоосма

Резюме

Хейнрих Лаакман (род. в 1802 г. в Любеке — умер в 1891 г. в Тарту) был выдающимся печатником и издателем времен эстонского национального движения, им была выпущена самая значительная часть эстонских книг того времени. В 1837 г. он основал в Тарту типографию, в 1840 г. стал её законным владельцем. По техническому оборудованию типография стала одной из самых выдающихся в Прибалтике — она имела богатейшее собрание шрифтов, виньеток и политипов. По сравнению с предшествующими типографами Лаакман стал уделять больше внимания художественному оформлению произведений печати. В деле снабжения их иллюстрациями большое значение имела основанная в 1835 г. в Тарту ксилографическая мастерская. В эстонских книгах и календарях Лаакмана появились ксилографические работы, известных прибалтийских немецких художников Ф. Л. Майделя, А. Х. Шмида, А. О. Герна, Х. Э. Хартмана и А. Даугеля, объединившихся вокруг ксилографической мастерской. В конце шестидесятых годов самым продуктивным иллюстратором стал эстонский ксилограф Э. М. Якобсон. В то же время иллюстрации стали более конкретными и по содержанию ближе к тексту.

В эстонских книгах Лаакмана литографических иллюстраций встречается меньше, чем ксилографических. Они произведены, главным образом, в литографиях Л. Хёфлингера и К. А. Шульца. Когда Х. Лаакман в 1875 г. стал владельцем литографии Хёфлингера, количество литографических обложек, карт и картинок несколько увеличилось. В рассматриваемый период книжное оформление носило большей частью репродукционный характер; подражание чужим художникам, чужим мотивам — обычное явление. В книжных иллюстрациях часто встречаются немецкие образцы и даже картинки из немецких народных книг. Общая картина иллюстраций книг очень пестра, трудно провести грань между различными стилями искусства. Наряду с романтическими и идиллическими иллюстрациями встречаются иллюстрации, стремящиеся к деловитости и правдивости, наряду с пышностью и торжественностью — простота и народность. Среди виньеток и декоративных рамок нередки художественные стили предыдущих веков — ренессанс, барокко, рококо, классицизм.

Лучшие иллюстрированные эстонские книги — это произведения Ф. Р. Крейцвальда, К. Р. Якобсона и календари данного периода — «Полезный крестьянский календарь» и календарь Эстонского ученого общества, распространявшиеся большими

тиражами и во многих изданиях. Крейцвальд, Якобсон и другие деятельные писатели были и сами заинтересованы в том, чтобы их произведения выходили в красивом и корректном оформлении, и зачастую излагали Лаакману свои идеи и пожелания.

GESTALTUNG DER BÜCHER VON H. LAAKMANN (1840—1880)

I. Loosme

Zusammenfassung

Heinrich Laakmann (geb. in Lübeck 1802, gest. in Tartu 1891) war zur Zeit der estnischen Nationalbewegung ein hervorragender Drucker und Verleger. Zu dieser Periode erschienen in seinem Verlag die meisten estnischen Bücher. 1837 gründete Laakmann in Tartu eine Druckerei, 1840 wurde er deren rechtsgültiger Besitzer. Die Druckerei mit ihrer hervorragenden technischen Einrichtung wurde eine der bedeutendsten in Baltenlanden. Sie besaß auch eine reichliche Sammlung von Schriften und typographischen Verzierungsmaterialien. Von allen bisherigen Druckern widmete Laakmann größere Aufmerksamkeit der Ausstattung der Bücher. Von wesentlicher Bedeutung, um die Produktion der Druckerei mit Illustrationen zu versorgen, war im Jahre 1835 in Dorpat von Fr. L. Maydell gegründete xylographische Anstalt. In den von Laakmann herausgegebenen Büchern und Kalendern findet man xylographische Arbeiten der namhaften deutsch-baltischen Künstler Fr. L. Maydell und seiner Schüler A. H. Schmid, A. O. Gern, H. E. Hartmann und A. Daugell. In den 60-ten Jahren des Jahrhunderts begann sich in der Illustration der Bücher die Bekanntmachung der Heimat und gleichzeitig auch der eigenartige Themenkreis zu verbreiten. Ende desselben Jahrzehntes wurde zum produktivsten Illustrator der estnische Xylograph E. M. Jakobson. Gleicherweise wurde die Illustration auch immerfort konkreter und dem Texte näher.

In den Laakmannschen estnischen Büchern wird der Steindruck merkbar weniger als die Xylographie ausgeführt. Die wenigen vorkommenden litographischen Illustrationen stammen hauptsächlich aus den Litographien von L. Höflinger und C. A. Schulz. Als Laakmann Höflingers Steindruckerei erwarb, vergrößerte sich einigermaßen die Zahl der litographischen Deckel, Karten und Bilder.

Im umfangreicheren Teil ist in dem betrachteten Zeitabschnitt die estnische Buchgestaltung reproduzierend, Nachahmung

fremder Künstler und fremder Motive ist üblich. Oft finden wir in der Buchillustration deutsche Vorbilder, sogar direkt von deutschen Volksbücherseiten stammende Bilderchen. Das Gesamtbild der Buchgestaltung ist recht bunt. Es läßt sich schwer eine Grenze zwischen unterschiedlichen Kunststilen ziehen. Neben den romantischen und den idyllischen finden wir auch die Realität verfolgende Illustrationen, neben der Schwärmerei und Festlichkeit auch Einfachheit und Volkstümlichkeit. Bei den Vignetten und den Zierrahmen begegnen wir oft den Kunststilen der vorausgegangenen Jahrhunderte: Renaissance, Barock, Rokoko, Klassizismus.

Am besten illustriertem Teil gehören estnische Bücher, die dem Inhalt nach am wertvollsten sind. An erster Stelle stehen die Werke von Fr. R. Kreutzwald und C. R. Jakobson, die besten Kalender dieser Zeit «Maarahva kasuline kalender» und der Kalender der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Alle diese Werke verbreiteten sich in grossen Tiragen und vielen Auflagen. Kreutzwald, Jakobson und andere tätigere Schriftsteller waren auch selbst interessiert daran, daß ihre Werke in angenehmer und einwandfreier Gestaltung erscheinen. Sie wendeten sich an Laakmann mit ihren Vorschlägen und Wünschen, manchmal suchten sie auch selbst Illustratoren für ihre Bücher.